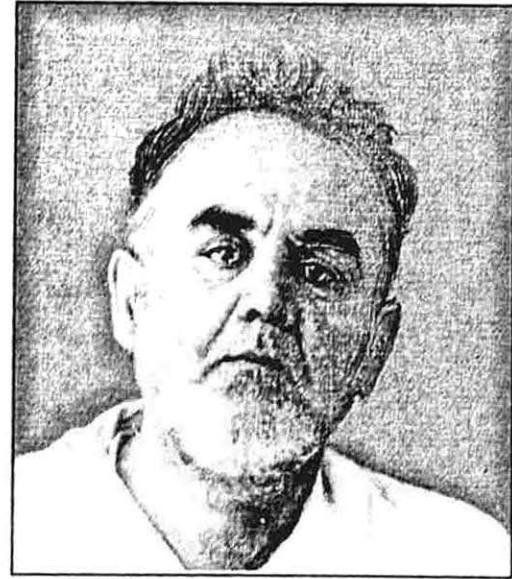

Ədalət TAHİRZADƏ

SALMAN MÜMTAZ

Ədalət TAHİRZADƏ

SALMAN MÜMTAZ

(Tərcümeyi-hal oçerki)

*Alim tanıyıram – qoca Qafqazın
Çəsmə tək durulub dibindən çıxır.
Alim var sol əli Salman Mümtazın,
Sağ əli Hümmətin cibindən çıxır.*

Hüseyn Arif

«Kür» nəşriyyatı

Bakı – 2002

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KITABXANASI

Bilgisayarda yığan və düzən:
Həmid TAHİRZADƏ

Ədalət TAHİRZADƏ. Salman Mümtaz.
Bakı, «Kür» nəşriyyatı. 2002, 16 səh.

Bu kitabça 1.500-dən artıq Azərbaycan şairinin irsini min müsi-bətlə əldə edərək onların adını yaşadan BÖYÜK TOPLAYICI, 100-dən çox Azərbaycan yazarını ilk yol üzə çıxararaq yaradıcılıqlarını bolşeviz-min ölümə açan ağır senzurası altında da doğru-düzgün təhlil edən, onla-rın əsərlərini tarix boyunca ilk dəfə nəşrə hazırlayan BÖYÜK ARAŞ-DIRICI, misilsiz söz xəzinəmizi 20 adda kitabında, yüzədən məqaləsində el məli edən BÖYÜK YAYICI, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ÖZÜLÜNÜ QOYAN'lardan biri, kommunistlərin "Vətən xaini" kimi həbs edərək ölüm düşərgəsində güllələdiyi BÖYÜK VƏTƏNDAŞ **Salman Məşədi Məhəmmədəmin oğlu Əsgərzadə (Mümtaz) (1884-1941)** haqqındadır.

© Ədalət TAHİRZADƏ

YAŞAYIŞI

Salman Məşədi Məhəmmədəmin oğlu Əsgərzadə (Mümtaz) 1884-də Şəkidə Gəncəli məhəlləsində doğulub.

Babası **Ağaələsgər** çox varlıymış. O öləndən bir az sonra arvadı da dünyasını dəyişir, üstəlik, evi də yanır. Kimsəsiz qalmış oğlu **Məhəmmədəmin** var-dövlətlərinə yiyələnmiş əmisinə sığınır, zərgər yanında işləyir. O, özünü tanımağa başlayanda Məşədi ziyarətə gedir. Qayıdanda yolunu Aşqabaddan salır, çünki eşidibmiş ki, burada torpağı çox ucuz qiymətə satırlar. Məşədi Məhəmmədəmin Şəki-dən gətirdiyi qızılla (qabaqcadan ehtiyatını görübmiş) Aş-qabadda xeyli torpaq alır, özünə yurd-yuva salır. Az vaxtda karvansara, dükən yiyəsi olur. Şəkidə qoyduğu ailəsini Aş-qabadda tikdirdiyi yeni mülkünə gətirməyə hazırlaşan əs-nada - 1887-də 32 yaşında səltəmədən ölür.

1900-də onun arvadı **Məşədi Zəhra xanım** (1865-1938) özünün kiçik qardaşı **Kərbəlayı Əsgər'i** Bakıdan gö-türüb xələtə Aşqabada gedir, ərinin dövlətinə yiyə durur. Oğlanları **Salman**'la **Əsgər'i** də Aşqabada gətirir, sonra böyük qardaşı **Kərbəlayı Mövsüm**'ü də yanına aparır.

Mirzə Fətəli Axundzadə'yə qohumluğu çatan Mə-şədi Zəhra xanım çox düşüncəli və bacarıqlı qadıncı. O, iri bir sandıq alır, oğlanları ərsəyə çatanadək onu qızılla doldu-rur. (Həmin qızılları bir qədər sonra Salman Mümtaz Azər-baycan əlyazma kitablarını almağa, saysız xeyriyyə işlərinə xərclədi).

1893-də 9 yaşlı Salmanın Aşqabadda **Mirzə Ələkbər Sabir**'lə görüşü olur. Bu görüşlə də gələcəyin Mümtazında ədəbiyyata sonsuz həvəs yaranır. Vur-tut 3 ay molla yanın-da dərslər keçmiş Salman gecəsini gündüzünə qataraq 22 yaş-nadək öz üzərində ciddi çalışır, inadçılığı sayəsində fars, ərəb, rus, urdu dillərinə yiyələnir, möcüzəli hafizəsiylə Şərq ədəbiyyatının incilərini mənimsəyir.

Dayısı Kərbəlayı Mövsümün dükənində ticarətlə məşğul olan Salman yavaş-yavaş türk (Azərbaycan) əlyazmalarını toplamağa başlayır. 1906-cı il onun düşüncələrində dönüş yaradır: Aşqabada da gəlib çıxan «*Molla Nəsrəddin*» məcmuəsiylə yazışır, ona çoxlu xırda xəbərlər, bəzən də şerlər göndərir.

1910-un yayında Bakıda Mirzə Ələkbər Sabirlə ikinci görüşü, onunla iki həftəlik yaxın ünsiyyəti gənc Salmanı ədəbiyyata biryolluq bağlayır; Sabirin həvəsləndirməsindən sonra «*Molla Nəsrəddin*»də onun «*Xorədan bəy*» imzası görünməyə başlayır.

İlk kitabını - «*Seyid Əhməd Hatif İsfahaninin tərcibəndi və tərcümeyi-hal*»ı Tiflisdə **Mirzə Cəlil**'in «*Qey-rət*» mətbəəsində buraxdıran vaxt (1913) 3 ay bu şəhərdə qalan tacir Salman Əsgərzadə ədəbiyyat, tarix və mədəniyyətimizi nə qədər dərindən bilməyiylə heyrləndirdiyi **Abbas Səhhət**'lə tanış olur, 2 il öncə dünyasını dəyişmiş Sabirin «*Hophopnamə*»sini buraxmaqda ona önəmli maddi yardımında bulunur.

Tiflisdə böyük **Mirzə Cəlil**'lə də yaxından dostlaşan, geniş dünyagörüşü və savadıyla onun dərin hörmətini qazanan, «*Molla Nəsrəddin*»ə də hərtərəfli maddi dəstəyini əsirgəməyən Salman Əsgərzadə onun «*Ölülər*»inin 1916-da Aşqabadda səhnəyə qoyulmasından ötrü əlindən gələni edir. (Ancaq yerli hakimiyyət orqanları əsərin burada oynanılmasına icazə vermədi).

1918-in sentyabrında igid **Nuru paşa**'nın başçılığı altında rəşadətli türk əsgərinin qanıçən **Lenin**'in miskin nökrəri, qəddar və amansız türk cəlladı **Şaumyan**'in daşnak-bolşevik quldurlarından azad etdiyi Bakı **Məmmədamin Rəsulzadə**'nin qurduğu Azərbaycan Cümhuriyyətinin yeni paytaxtı oldu. Gənc milli dövlətinə, doğma mədəniyyətinə ürəkdən qulluqda bulunmaq istəyən, ana yurdunun, torpağının təəssübünü çəkən tacir Salman Əsgərzadə çox keçmə-

dən anasını və ailəsini də özüylə götürərək Bakıya köçdü. Bir müddət *Krasnokrestovski* (indiki *Şeyx Samil*) küçəsin-dəki 3-cü binada - qayını **Ağarza'nın** mülkündə yaşadı, *Bar-yatinski* (indiki *İncəsənət*) küçəsindəki 6/23-üncü binada şəxsi dükən açdı. 1919-dan «*Yasıl qələm*» cəmiyyətinin üzvü olan Salman Mümtaz onun uğurla fəaliyyət göstərməsinə xeyli pul xərclədi.

1920-də *Azərbaycan ağız ədəbiyyatının toplanması komissiyasını* yaratdı və sədri də özü oldu.

Biznesmen S.Əsgərzadə sovet hakimiyyətinin ilk illərində də ticarətdən əl çəkmədi. 1924-dənsə o, «Azərneft-təchizat» idarəsinin Nuxa (Şəki), Qutqaşen (Qəbələ), Zaqatala, Qax və Loqodexidə anbarları olan 2-ci rayon agentliyi-nin müvəkkiliydi. İstər burada çalışması, istər **Xalq Maarif Komissarlığında** əməkdaşlığı əlyazmalarımızı toplamasına nəinki maneçilik etmirdi, əksinə, adamlarla ünsiyyət bu işdə onun əlindən tuturdu.

1923-dən başlayaraq «*Kommunist*» qəzetində «*Unudulmuş yarpaqlar*» və «*Dilmac*» silsilə yazılarıylə çıxış edən S.Mümtaz yaxın dostu **Həbib Cəbiyev**'in redaktor olduğu bu qəzetdə 1925-dən daimi əməkdaş kimi işləməyə başladı və iki ildə 10 kitab buraxdırdı. 1926-da Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaya yaxından qatılan, qurultaya «*Nəsimi*» adlı yeni kitabını ərməğan edən S.Mümtaz artıq akademik **Məhəmməd Fuad Köprülüzadə**, **Samoyloviç**, **Oldenburq** kimi görkəmli alimlərin hesablaşdığı ciddi tədqiqatçı kimi tanınırdı. Həmin il onun şəxsi kitabxanasına («*Kitabxaneyi-Mümtaziyyə*»yə) baxan akademiklər **Bartold** və **Oldenburq** buradakı əlyazmaların zənginliyinə və elmi dəyərinə heyran qalmışdılar.

Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun kapitalizməqədərki dövr Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsinin müdiri (1929-1932) və Azərbaycan Dövlət Muzeyinin elmi işçisi (1932-dən) S.Mümtaz eyni zamanda 1933-dən 1936-yadək «Azərnəşr»in klassik irs şöbəsinə başçılıq edirdi.

1933-ün fevralından SSRİ EA Azərbaycan Filialı ədəbi irs bölməsində elmi işçi, 1937-nin aprelindən isə Filialın Dil və Ədəbiyyat İnstitutu ədəbiyyat şöbəsinin müdiri çalışan Mümtaz bütün gücünü Azərbaycan ədəbiyyatının toplanmasına, tədqiqinə və nəşrinə yönəltmişdi.

Təsədüfi deyildi ki, 1934-də sovet yazıçıların 1 ümumittifaq qurultayında və həmin ildə Firdovsinin 1000 illik yubileyində iştirak etmək üçün Azərbaycandan Moskvaya göndirilənlər içərisində Salman Mümtazın xüsusi yeri vardı.

SSRİ EA AF Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun kiçik elmi işçisi Salman Mümtaz 19 iyun 1937-də «ifşa olunmuş burjuva millətçisi» kimi işdən çıxarıldı, 2 oktyabrda tutuldu. Bir sandıq qızıl xərcəyib uzun illər boyu topladığı əlyazmaları elə özünün kürəyindəcə maşınlarla daşıdıraraq «NKVD» zindanına apardılar (və orada məhv etdilər).

9 yanvar 1938-də **Sinman, Qalstyan, Avanesyan** və **Borşşev**-in üç aylıq dəhşətli işgəncələrindən sonra da iradəsi sındırıla bilməyən, bütün dişləri vurulub tökülmüş ağızından «günahkaram» sözü çıxmayan yenilməz, məğrur Salman Mümtaza 10 il həbs cəzası kəsildi və əmlakı müsadirə olundu.

22 yanvar 1938-də məhbusu Orenburqa apardılar. 21 dekabr 1941-də - almanlar Oryola yaxınlaşan vaxt onu bu şəhərin həbs düşərgəsindəki başqa siyasi dustaqlarla birlikdə güllələdilər...

İŞLƏRİ

Böyük vətəndaş, yorulmaz araşdırıcı və ərdəmli insan Salman Mümtaz yaşayışıyla, gördüyü işləriylə torpağını və millətini şərafətləndirən azmanlardandır. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Salman Mümtaz kimdir?» sorğusununsa qısa cavabı budur: çağdaşları arasında ad qazanmış ünlü şair, yazıçı və jurnalist, 1.500-dən artıq Azərbay-

can şairinin irsini min müsibətlə əldə edib onların adını yaşadan BÖYÜK TOPLAYICI, 100-dən çox Azərbaycan yazarını ilk yol üzə çıxararaq yaradıcılıqlarını bolşevizmin ölümsəçən ağır senzurası altında da doğru-düzgün təhlil edən, onların əsərlərini tarix boyunca ilk dəfə nəşrə hazırlayan BÖYÜK ARAŞDIRICI, misilsiz söz xəzinəmizi 20 adda kitabında, yüzədək məqaləsində el malı edən BÖYÜK YAYICI, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ÖZÜLÜNÜ QOYAN'lardan biri!

«Aşqabadlı», «Vasvası», «Eşşəkarısı», «Mömin çinovnik», «Mümtaz» (ərəbcə mümtaz «seçilmiş», «başqalarından seçilən» deməkdir), «Sağsağan», «Sərçə», «Sərçəqulu bəy», «S.M.», «S.Əsgərov», «Türkməndost», «Xortdanqulu bəy», «Xortdanbəyzadə», «Calağan» və başqa imzalar altında satirik və lirik şeirlər, məqalə və felyetonlar, nəsr əsərləri yazan Salman Mümtazın indiyədək bir yerə toplanmayan zəngin ədəbi irsi «Molla Nəsrəddin»dən başqa «Qardaş köməyi», «Qızıl Şərq», «Qurtuluş», «Zənbur», «Kəlniyyət», «Leylak», «Maarif və mədəniyyət», «Tuti», «Füqərə Füyuzatı», «Şeypur», «Şərq qadını» jurnallarının, «Açıq söz», «Ədəbiyyat qəzetəsi», «İqbal», «Yeni iqbal», «Kommunist», «Günəş», «Səda», «Tərəqqi» qəzetlərinin səhifələrinə səpələnib.

Hamıdan öncə **Sabir** və **Mirzə Cəlil** şəxsiyyətlərindən mənəvi güc almış Salman Mümtazın bədii yaradıcılığı **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev**, **Hüseyn Cavid**, **Hüseyn Sadiq** (**Seyid Hüseyn**), **Abdulla Şaiq**, **Cəfər Cabbarlı**, **Mikayıl Müşfiq** kimi dostlarıyla ünsiyyətdə ərsəyə gəlmişdi. **Lev Tolstoy**, **Maksim Qorki**, **Rabindranat Taqor**, **Sədrəddin Ayni** və başqa söz ustalarıyla yaxınlığı da onun dünyagörüşündə müəyyən izlər buraxıb.

Yazarlarımızın XIX yüzilin sonu - XX yüzilin başlanğıcındakı «ağlar güləyən»lər nəslinə qoşulan Salman Mümtaz da yaradıcılığa millətini qaranlıqda saxlamaq istəyən qüvvələri tənqid etməklə başlamışdı. «İqbal» qəzeti 1913-

də yazırdı: «*Salman Əsgərov cənabları Qafqaziyada vaxtımızın ən müqtədir¹ şairlərindən sayılan bir zat olub, «Molla Nəsrəddin» jurnalında özünün pürməna² şerləri ilə millətimizin nöqsanlarını göstərir, nicasına yol göstərməkdə qələmiylə xidmət edir».* **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev** və **Qurbanəli Şərifzadə** ilə birgə yazdığı, 1908-də «*Molla Nəsrəddin*»də çıxan «*Mozalan bəyin səyahətnaməsi*» onun ciddi yaradıcılıq uğurlarındandır. Ancaq ədəbi irsinin ən əhəmiyyətli hissəsi daha çox «*Molla Nəsrəddin*»də çıxan felyetonlarıdır. Onlarda XX yüzilin başlanğıcında maarifçidemokratlarımızı düşündürən başlıca problemlərə (elm-din münasibətləri, qadının cəmiyyətdə yeri, xalqın iqtisadi vəziyyətinin ağırlığı və b.) toxunulub.

Salman Mümtaz, hər şeydən öncə, klassik ədəbiyyatımızın yorulmaz toplayıcısıdır. Yeri gələndə qızılla, yeri gələndə haqqı-salamla, yeri gələndə də «*kitab verənin bir əli, qaytaranın iki əli kəsilməlidir*» zarafatıyla əlyazmalarımızı yığmağa girişən Mümtaz bu məqsədlə bütün Azərbaycanı Bakıdan Qaxacan, Dərbənddən Lənkəranacan, Qazaxdan Qubayacan, Şəkidən Astarayacan qarış-qarış gəzib, soragını aldığı kitabın ardınca Dağıstana, Gürcüstana, Ermənistan, Rusiyaya, Orta Asiyaya getməyə ərinməyib. (Hacı İsmayıl bəy Qutqaşının «*Rəşid bəy və Səadət xanım*» kitabının iziylə Vladıqafqaza və başqa şəhərlərə səfərinin tarixçəsi ədəbiyyatçılara yaxşı bəllidir). Salman Mümtaz çox vaxt yolu üstündəki çirkli karvansarlarda gecələyib, ac-susuz qalıb, uzun gəzintilərdə bəzən bədənini bit basıb. 1922-də belə səfərlərinin birində o, səpmə yataqla xəstəliyinə tutulub, altı ay yataqdan qalxa bilməyib.

Sonsuz əziyyətlə topladığı əlyazmalardan o, misilsiz kitabxana yaratmışdı. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun Vatikan və Drezdendəkilərdən sonra üçüncü nüsxəsi, Füzuli «Diyan»ının dünyada ən qədim və ən mükəmməl əl-

yazması, Şah İsmayıl Xətayi «Dəhnamə» və «Nəsihətnamə»sinin elmə bəlli ilk nüsxələri, Azərbaycanın yüzlərcə qüdrətli şairinin əlyazmaları yalnız bu kitabxanadaydı. Zənginliyinə görə təkcə Əbdülgəni Nuxəvi Xəlisaqarızadə'nin (1817-1879) və Məhəmmədəli Təbiyət'in (1877-1940) şəxsi kitabxanalarıyla müqayisə edilə biləcək bu xəzinənin üstünlüyü orasındaydı ki, S.Mümtazın yığdığı əlyazmaların əksəriyyəti TÜRKCƏ'ydi.

Həm də S.Mümtaz həmin kitabları o vaxt toplamışdı ki, kimin evində ərəb əlifbasında birçə yarpaq yazı tapılsaydı allahsız kommunistlər onu ailəsiqarışq ya güllələyir, ya da Sibirə sürgün edirdilər. 1920-30-uncu illərdə əlyazmalarla «oturub-durmağın» özü böyük bahadırlıq, igidlikdi.

1937 qırğınları SSRİ-də hamıdan çox türklərə zərbə vurdu. 1926-dakı I Türkoloji qurultayın vahid türk əlifbası və imlası barəsindəki qərarlarını, yaranmaqda olan türk mədəni birliyini aradan götürmək üçün qurultayın, demək olar ki, bütün iştirakçıları «pantürkist», «millətçi», «əksinqilabçı» adı altında məhv edildi. Türklərin milli təfəkkürlü bütünü ziyalıları yox edildi. «Türk» adı yasaqlandı. (Azərbaycanda yaşayanlara «azərbaycanlı» adı qoyuldu). Onların saxta tarixini yazmaq əsasən türk düşməni olan yad soylu tarixçilərə tapşırıldı. Keçmişlərini öyrənə bilməsinlər deyərək ərəb əlifbasındakı bütün qədim türk əlyazmaları, kitabları yandırıldı. Salman Mümtaz və onun kitabxanası da bu siyasətin qurbanı oldu. «NKVD» cəlladları 1937-nin oktyabrında üstü çadırlı iki maşına doldurulmuş əlyazmaları da «vətən xaini» sayaraq həbs etdilər.

Aradan çox-çox illər keçdikdən sonra aşkarlandı ki, mədəniyyətimizin, tariximizin düşmənləri «NKVD» buferində bu əlyazmaları cırıb vərəqlərinə qutab bükürmüş, işıqçılar «Dəniz qırağı»nda dəhlizlərin elektrik xətlərini düzəltmək üçün nördivan yerinə bu əlyazmaların qalaqlarının üstünə çıxırmış...

Aylar ötəcək, illər dolanacaq, atasının sərvətini geri istəyən **Şəhla Mümtəzadə**-nin tələbiylə **Yusif Məmmədliyəv, Süleyman Rəhimov** Salman Mümtəz kitabxanasını soruşacaq və 1957-də **Petrosyan** belə bir arayış verəcək: «[S.Mümtəzin evindən] 9 oktyabr 1937-də həbs zamanı bunlar götürülüb: 12 ədəd müxtəlif kitab, müxtəlif materiallar, 3 torbada və bir çamada əlyazmalar və bir bağlama xüsusi materiallar. Ancaq sonralar həmin materiallara nə olduğu haqqında məlumatımız yoxdur». 9 oktyabr gecəsi Salman Mümtəzi evindən götürənlərdən biri **Aron Ribakov**-dan maşına yüklənmiş kitabların içində nələr olduğunu soruşanda belə cavab verəcək: «*Vse bili Koram*» («hamısı Qur'an idi»). «Dəniz qırağı»nın arxivi S.Mümtəz kitabxanasını tanıyan yazıçı və alimlərin sözlərinə əsasən hazırlanmış vur-tut 238 əsərin siyahısını qoruyub saxlayacaq. Azərbaycan KP MK-nin ovaxtkı I katibi **İ.Mustafayev**-sə öyrənəcək ki, əlyazmalar o vaxt «NKVD»-nin həyətində yandırılıb...

S.Mümtəz kitabxanasından bu gün cüzi şey qalmaqdadır - vaxtilə onun Ermitaja, SSRİ EA Azərbaycan Filialına bağışladığı kitablar, sənədlər, burada işlədiyi vaxt özünün qələmindən çıxan, plan işi kimi təhvil verdiyi əlyazmalar və həbs gecəsi mətbəxdə gözdən yayınan, sonralar Respublika Əlyazmalar Fonduna verilən bir zənbil əsər. Bu cüzi hissənin indi Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutundakı fondlar içərisində ən zənginlərdən olduğunu desək yağı əlində məhv edilmiş kitabxananın dəyərini göz önündə tam dolğunluqla canlandırma bilərik.

Araşdırıcı Salman Mümtəz üst-üstə bir neçə akademiklə bir neçə professorun bacardığından çox iş görüb. Tarixdə ilk dəfə olaraq üstündə «*Azərbaycan ədəbiyyatı*» yazılmış 16 kitabdan birincisində - 1925-də nəşr edilmiş «*Ağaməsih Şirvani*»də o yana-yana deyir:

«Söz yox ki, qəraladığım sətirlərdə hörmətli oxucularıma qane etməyəcək bəzi nöqtələr də olacaqdır. Onlar bu

qüsuru məndən yox, taleyimizdən görməlidirlər. Başqa millətlərdə hər hansı mövzularda olursa-olsun bir kiçik əsər yazmaq həvəsinə düşən müəlliflər üçün minlərcə məxəzlər, qəzetə və jurnallar tapılır. Amma yaxşı-yaman qəraladığım bu cizma-qaramı heçdən meydana qoyuram. Məxəzlərim mürgənələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar, darmadağın cümlələr və həyəzlərdir. Qaynaq - mənbə - istəcniklərim isə uçur-yıxıl qəbir daşları ilə səqfi çökmüş məscid tağları olmuşdur. İstifadə etdiyim qəzetə və jurnallar da qoca kişilərin və çox yaşamış qadınların hafizələri və hövsələləridir. Məndən qabaq gələn mühərrirlərdən bu yolda bir hazırlıq görən olsa idi, şəxsiz, mən bir bu qədər də çətinliyə uğramazdım. Tarixi-ədəbiyyatımızı meydana çıxarmaq imkan xaricində olduğu üçündür ki, bu günə kimi yaxşı-yaman bir əsər belə araya çıxmamışdır».

Doğrudan da, Salman Mümtəzadək sistemli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yazmaqçün ciddi özül yaradılmamışdı. Düzdür, **Sam Mirzə**-nin «*Təhfeyi-Sami*», **Rzaqulu xan Hidayət**-in «*Məcməül-füsəfa*», **Mir Möhsün Nəvvab**-ın «*Təzkireyi-Nəvvab*», **Hacı Əbdürrəzaq bəy**-in «*Nigaris-tan*», **Lütfəli bəy Azər**-in «*Atəşgədə*», **Seyid Əzim Şirvani**-nin «*Təzkirə*», **Məhəmməd ağa Müctəhidzadə**-nin «*Ri-yazül-əşiqin*», **Hüseyn əfəndi Qaibzadə**-nin «*Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsərinə məcmuədir*», **Səfiqulu bəy**-in «*Ruzi-rövşən*», **Firudun bəy Köçərli**-nin «*Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları*» kimi dəyərli təzkirə və topluları mövcuddu, ancaq onların həlledici qismi hələ nəşr olunmamışdı. *Həm də onların bəzilərinə yalnız farsca yazan şairlərimizdən söz açılıb, bəzilərinə şairlərin tərcümeyi-halı yox, təkcə əsərlərindən nümunələr verilib, bəzilərinə də yalnız ayrı-ayrı şer məclislərinin üzvləri, ya da Azərbaycanın müəyyən bölgəsində yaşamış şairlər əhatə olunub. Həmin əsərlərdə yazarların Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri də, demək olar ki, təhlil edilməyib. Firudun bəy*

Köçərlidən sonra ilk dəfə olaraq məhz Salman Mümtaz bütün Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən irsimizin araşdırılması kimi çox çətin işə girişdi. Özü də, onun tədqiqatında başlıca yeri TÜRKCƏ YAZAN SÖZ USTALARIMIZ tutdu.

Ədəbiyyatımızda son 1.200 ildə yetişmiş elə bir görkəmli yazar yoxdur ki, onun adı Salman Mümtaz araşdırmalarından yan keçsin: Xaqani, Nizami, Məhsəti, Qivami Mütərrizi, Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, Cahan şah Həqiqi, Nəsimi, Şah Qasim Ənvar, Zülfüqar Şirvani, Marağalı Əvhədi, Süruri, Şahi, Xətayi, Həbib, Füzuli, Vidadi, Vaqif, Zakir, Nəbati, Bakıxanov, Natəvan, Qutqaşnı, Axundzadə, Vazeh, Seyid Əzim, Zərdabi, Sabir, Mirzə Cəlil, Səhhət, Həmmal...

483 Azərbaycan şairinin siyahısını verən alim 20 ildə onların əsərləri üzərində çalışacağını yazırdı. O, 1933-38-inci illər arasındasa 104 şair haqqında geniş araşdırma aparmış nəzərdə tuturdu.

Proletkultçuluğun tüğyan etdiyi, bu sadalanan şairlərin, demək olar ki, hamısına «ruhani», «saray şairi», «feodal», «çar məmuru», «tacir» («xırda burjuva») kimi adlar qoyulub rədd edildiyi, ədəbiyyat tariximizin Vaqifdən başladığı söyləndiyi bir zamanda qatı millətçi Salman Mümtaz sinəsini qabağa verib onların hər birini qızgın müdafiəyə qalxdı və çox sevindiricidir ki, klassiklərimizin çoxu məhz onun sayəsində özünün layiq olduğu həqiqi qiyməti ala bildi.

«Kommunist» qəzetindəki «Unudulmuş yarpaqlar» silsilə məqalələriylə ilk araşdırmalarını ortaya çıxaran S.Mümtazın «Azərbaycan şairlərindən Nəsimi» məqaləsi (1923) ilk ciddi uğuru oldu. Nəsiminin həyat və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslığımızda ən geniş şəkildə ilk dəfə məhz bu yazıda ortaya qoyuldu.

Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, Şah İsmayıl Xətayi, Nəsimi və Füzuli'ni «*maarif göylərimizin beşguşəli ulduzu*» adlandıran, onların ana dilində yazmasını yüksək dəyərləndirən Salman Mümtaz bu türk şairlərinin irsini xüsusi sevgiyə əsaslandıraraq və bilinməyən çoxlu əsərlərini üzə çıxarıb.

S.Mümtaz Həbib, Ənbəroğlu, Hacı İsmayıl bəy Qutqaşnı kimi onlarca yazarımızdan da ədəbiyyat tarixində ilk dəfə söz açıb. O eləcə də həm bir çox əsərlərin əsl müəlliflərini ilk dəfə müəyyənləşdirib, həm də bir çox poeziya azmanlarımızın əsərlərini birinci olaraq nəşrə hazırlayıb.

19 mart 1937-də ərizə verib ki, onun nəşrə hazırladığı *Füzuli əsərlərinin I cildi*-ylə bağlı komissiya yaradılsın. Komissiya böyük alimin çoxillik əməyinin bəhrəsi olan (ancaq tutulandan sonra itib-batan, başqalarının adı altında buraxılan) bir çox əsərləri haqqında geniş məlumat verən sənəd hazırladı. Bu sənəddən öyrənirik ki, S.Mümtazın hazırladığı Füzuli əsərlərinin Y.Bertels'in redaktəsindən keçmiş latın əlifbasındakı *I cildi* (qəzəllər) H.Səmədzadə'dədir, ərəb əlifbasındakı *II cildin* («Leyli və Məcnun») bir hissəsi redaktə üçün Y.Bertelsə (Leninqrada) göndərilib, ikinci hissəsi Bakıdadır, *III cildsə* («Bəngü-Badə») qaralama şəklində hazırdır və S. Mümtazın özündədir.

Füzulinin tərcümeyi-halına aid 260 səhifəlik monoqrafiyası da Y.Bertelsin redaktəsindən keçib və institutun elmi arxivinə verilib. Bunlardan başqa, sənəddə göstərilir ki, S.Mümtazın 1934-də hazırladığı *Xətayi «Divan»*ı B.Çobanzadə, T.Şahbazi, Ə.Nazim və qismən H.Arslı redaktə ediblər və əlyazma institutun arxivində saxlanılır. 6 cildlik (40 çap vərəqi həcmində) «5000 söz» lüğətinin I cildi redaktor Ə.Dəmirçizadə'yə, yerdə qalan 5 cildi isə İdris Həsənov'a verilib (o, əsəri 1937-nin nəşr planına salması nəzərdə tuturdu). Ərəb əlifbasındakı «50 şair» əsəri

də **H.Səmədzadə**'dədir (görünür, bu, sonralar «100 şair» kimi tanınan itmiş əsərdir). S.Mümtazın özünün giriş yazdığı, 1930-da təhvil verdiyi «*Şəki savlari*» kitabının əlyazması heç yerdə yoxdur.

Bu sənədə əlavə etmək istədik ki, adı çəkilən əsərləri nəşrə hazırlamağa Salman Mümtaz ömrünün çoxunu sərf etmişdi. Düzdür, adı çəkilən əsərlərin əksəri sonralar özgələrinin malı oldu, ancaq **Qövsü Təbrizi**'nin (1925), **Zakir**'in (1925, 1936), **Vaqif**'in (1925, 1937), **Nəsimi**'nin (1926), **Vazeh**'in (1926), **Vidadi**'nin (1936)... ilk dəfə nəşr edilən külliyyatları belə Salman Mümtaz adını əbədi yaşatmağa yetərlidir. Həm də bu gün Əlyazmalar İnstitutunda qalan öz əlyazma nüsxələri əsasında Salman Mümtazın müəlliflik haqlarını ona qaytarmaq mümkündür.

Ədəbiyyatı «*xas ədəbiyyat*» (klassik ədəbiyyat) və «*el ədəbiyyatı*» (ağız ədəbiyyatı, folklor) deyə iki yerə bölən S.Mümtaz folklorumuzun toplanması və nəşri yolunda da yorulmadan çalışıb. 1920-dən başlayaraq ağız ədəbiyyatımızı toplayan alim bu sahədə **Vəli Xulufu**, **Hənəfi Zeynəlli** və **Hümmət Əlizadə** ilə birgə ölçüyəgəlməz faydalı işlər görüb. İstər bayatılarımızın toplanması və araşdırılmasının ilk məhsulu olan «*Aşıq Abdulla*» (1927) və «*Sarı Aşıq*» (1935) kitabları, istərsə də Azərbaycan el ədəbiyyatının yığılıb sistemləşdirilməsi sahəsində ilk ciddi təcrübə olan iki cildlik «*El şairləri*» (1-ci nəşr: 1927-28; 2-ci nəşr: 1935-36) əsəri hələ də elmi dəyərini itirməyən mötəbər qaynaqlardır.

S.Mümtaz öz araşdırmalarında yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına qapanıb qalmayıb. Onun Şərq klassikləri haqqında da sanballı yazıları vardır. **Firdovsi**, **Sədi**, **Rudəki**, **Nəvai**, **Məxdumqulu** və b. haqqında məqalələrinin hər birini 1920-30-uncu illərdə ədəbiyyatşünaslar yeni söz kimi qarşılayıb.

Araşdırıcı S. Mümtazın tariximizə dair də sanballı yazıları var. Əlyazmalar İnstitutunda onun tapıb ortaya çıxar-

dığı çoxlu qədim fərmanlar, dəyərli tarixi sənədlər saxlanmaqdadır.

Ana dilini sonsuz məhəbbətlə sevən, iliyinə, sümüyünə, nədək **TÜRK OĞLU TÜRK** olan (öz deyimlərinə görə) Salman Mümtaz bu dildə yazanları qiymətləndirdiyi kimi, dilin zənginliyini üzə çıxarmaq üçün özü də az iş görməyib.

Hələ 1917-də buraxdığını «*Qul*» yazısında dilimizin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsinə çağırır və deyir: «*Söhbətül-əsmar*» «*Yemişlərin öyüşməsi*» kimi verən S.Mümtaz ya əski türk sözlərini yenidən həyata qaytarır, ya da dilimizin daxili imkanlarından yararlanıb yeni sözlər yaradırdı. «*Ana dilimiz olduğca varlı və zəngindir. Yalnız çalışmaq və itmiş-batmış sözlərimizi aramaq və tapmaq gərəkdir*» yazan alim ilk təşəbbüs kimi «*Dilmac*» lüğətində 944 ərəb-fars sözünün türkçə qarşılığını tapmış, yaxud yaratmışdı. «5000 söz» lüğətinə o, ömrünün 13 ilini vermişdi.

Salman Mümtaz ədəbi irsimizi yalnız toplamaq və araşdırmaqla kifayətlənməyib, həm də onu geniş təbliğ edib. **23 ilin içində o, 20 adda kitab buraxdırıb**: «*Seyid Əhməd Hatif İsfahaninin tərcibəndi və tərcümeyi-halı*» (1913), «*Ağaməsih Şirvani*» (1921), «*Molla Pənah Vaqif*» (1925, 1937), «*Nisat Şirvani*» (1925), «*Məhəmmədhiüseyn xan Müştəq*» (1925), «*Qövsü*» (1925), «*Nitqi Şirvani*» (1925), «*Qasım bəy Zakir*» (1925, 1936), «*Mirzə Şafi Vazeh*» (1926), «*Seyid İmadəddin Nəsimi*» (1926), «*Baba bəy Sakir*» (1927), «*Aşıq Abdulla*» (1927), «*El şairləri*» (1-ci nəşr: I cild, 1927, II cild, 1928; 2-ci nəşr: I cild, 1935, II cild, 1936), «*Mehdi bəy Şəqaqi*» (1928), «*Ağabağır Şirvani*» (1928), «*Mirzə Nəsrulla bəy Didə*» (1928), «*Vaqif*» (**İ.Cahangirov**'la birgə yazıb) (1933), «*Sarı Aşıq və bayatıları*» (1935), «*Molla Vəli Vidadi*» (1936). Ancaq alim qəzet və jurnal məqalələrində də çoxlu şərləri, ayrı-ayrı əsərlərdən örnəkləri gen-bol üzə çıxarıb.

Salman Mümtazın elmi irsi həmişə yüksək qiymətləndirilib. Sağlığında **V.V.Bartold** (1869-1930), **Y.E.Bertels** (1890-1957), **A.Y.Samoyloviç** (1880-1938), **Məhəmmədali Tərbiyət** (1877-1940), **Səid Nəfisi** (1895-1968) kimi görkəmli filoloqlar onun tədqiqatlarına heyran qalıb. Ancaq həbs edildikdən sonra əlyazmaları tarac edilən, onun-bunun adına nəşr olunan alimin adını unutdurmağa çalışdılar. Qədirbilən filoloqlarımız **Rasim Tağıyev** və başqalarının araşdırmaları sayəsində Salman Mümtaz ədəbiyyatşünaslığımızda yenidən özünə layiq yer tutmaqdadır.

1 mart 1993.

